

VÁLTOZATOK

GÉP, UTAZÁS, PÉNZ MINT MÉDIUM ORAVECZ IMRE REGÉNYEIBEN

HAJÓTÖRÉSRE

GÉP

Horváth Árpád rendkívül részletes és igen szórakoztató technikatörténeti könyvének, *A tüzesgépnék* a be-számolója szerint a Watt-féle gőzgép feltalálásának ki-tüntetett pillanatában John Anderson, a skót termé-szetfilozófus a következő mondattal utasítja James Wattot, aki afféle kisegítő személyzetként, technikai munkatársként dolgozott a glasgow-i egyetemen (mi-közben a matematikai, mechanikai órákra is bejárt), hogy a műhelyben elhelyezett használhatatlan kísér-leti gőzgépmoddelt valamiképpen működésre bírja: „Csináljon vele valamit!”¹

A mondat és a szituáció, melyben elhangzik, bana-litása ellenére ember és gép együttműködésének egyik ősjelenete: a hobbista Anderson (főállásban a keleti nyelvek professzora) szeretné munkára fogni a gépet, a gép azonban nem vagy nem mindenkinek engedel-meskedik, és mivel Andersonnak a leghalványabb el-képzelése sincs arról, mi okozza a problémát, olyan szakértőhöz, beavatotthoz, jártasággal bíró személy-hez kénytelen fordulni, aki talán képes úrrá lenni a gé-pek kiismerhetetlen és embertől független szándékain. Hogy Watt egy teljesen új, működőképesebb, ám leg-alább akkora szakértelmet igénylő konstrukció megal-kotásával teljesíti a feladatot, az éppenséggel csak el-odázza, a glasgow-i egyetem falain kívülre exportálja, így végső soron megsokszorozza a problémát.

Nyilvánvalóan véletlen, mégis kísérteties véletlen, hogy Anderson professzor Wathoz intézett kétségbe-esett szavai gyors egymásutánban háromszor is meg-ismétlődnek Móricz *Életem regényében*; nevezetesen

a „*Tüzesgép*” című fejezetnek abban a központi jelene-tében, amelyben Móricz Bálint cséplőgépnék – a csa-ládót anyagi romlásba döntő – felrobbanását, ponto-sabban a robbanás rejtélyes és kissé kétértelmű elő-zményeit meséli el Móricznak.

„*Laci beállítja a gépet, újra kezdenek dolgozni, eccer csak megint reccs. Újra valami törés. [...] Az emberek, meg kivált a gazdák ordítanak, vasvillára kelnek, agyon akarnak bennünket verni. Itt egye meg az egészet a póti fene. Mondom Lacinak: Te Laci, nem lehetne evvel a géppel valamit csinálni? Azt mondja, az csak egy pil-lanat... De újra kezdjük, újra nem ment. A gép min-den percbe megszorult. Hát én egy este azt mondom, nekem be kell menni a városba élelemért. Felültem a szekér-re, megvettem az ennivalót, kiküldtem, de nem mentem vissza, hanem írtam Lacinak egy levelet, hogy csináljon valamit a géppel, robbantsa fel. Már én meguntam az egészet. Ő meg ahelyett, hogy elégette volna a levelet, el-vesztette. De a gép felrobbant. Ő azt állította, hogy nem csinált vele semmit, felpukkant az magától.*”²

Móricz Bálint hirtelen jött luddizmusa, technofóbiája kétségkívül a gép irányíthatatlanságá-nak kényszerű beismeréséből ered, a géppromboló düh pedig az ebből fakadó kétségbeesésre adott ultima ra-tio. A gép mintha képes lenne arra, hogy kivonja ma-gát az emberi ellenőrzés alól; működésre, termelésre, munkára bírni csak emberi erőfeszítéssel és különö-sen szakértelemmel lehet, pusztítani viszont emberi közbeavatkozás nélkül is képes, sőt, mint látni fog-juk, szakértő emberi kontroll nélkül mintegy szük-ségszerűen pusztítani kezd. (Talán még az sem mond ennek ellent, ha elfogadjuk Szilágyi Zsófia azon érté-

kelését, amely szerint Laci és Móricz Bálint valójában igenis csináltak valamit: a gép szándékos elpusztításával biztosítási csalást kíséreltek meg.)³

Mint ismert, McLuhan az *Understanding Media*-ban⁴ többször emlékeztet arra, hogy a technika eredeti funkciója szerint az ember, vagyis az emberi érzékek, illetve – mint a gőzgép esetében – az emberi test kiterjesztése, ahhoz azonban, hogy a technikailag előállított testkiterjesztéseket protézisként magunkhoz illeszthessük, saját testünk csonkolására van szükség. Ezek után nem kevésbé kísérteties – noha a magyar irodalom olvasói számára talán kevésbé meglepő –, hogy amikor Illyés a *Puszták népében* ezt a McLuhani metaforát a lehető legliterálisabb értemben viszi színre, szintén egy cséplőgép fordul az ember ellen:

„A cséplőgép dobja, amint az már szinte nyaranta szokás volt, bekapta az egyik etető⁵ kezét, és rapittyára zúzta. Az előző évi áldozat éppilyen baleset következtében halt meg. Bizonyos volt, hogy mire orvoshoz viszik, ez is elvérzik. Az intéző nagyapáért üzent. »Na, fiam, szeretted-e az életed?« – kérdezte nagyapa a holtápadt legénytől. »Szeretem, bátyám.« »Na, akkor kumd be a szemedet, mert úgyis elájulsz« – mondta nagyapa, és könyékből lekanyarította a legény kezét, úgy hogy még egy kis bőrt is hagyott a csonk betakarására.⁶ Talán említést érdemel az a nem kevésbé zavarba ejtő körülmény is, hogy a McLuhan által leírt csonkolás-„protézissel való el látás” kétütemű programját Illyés elbeszélésében (egy kissé rejtélyes időparadoxon eredményeképpen) a család két generációja viszi végbe: a nagyapa – mint látuk – elsősorban a gépek által okozott sérülések orvoslásában, konkrétan a végtagok eltávolításában jeleskedik, fia, Illyés apja, már gépészként szolgálja a gépek uralmát.

A következőkben a fenti megfontolások figyelembevételével az *Ondrok gödre* tüzesgéppel kapcsolatos néhány szövegrészt vizsgálja: a cséplőgépvásárlás előzményeinek bemutatásához, majd a robbanás körülményeinek és hatásának értelmezéséhez igyekszik szempontokat kínálni. Aligha kétséges, hogy a középiskolai tananyagban feltűnően hangsúlyosan megjelenő móríci cséplőgéprobbanás eseményei az Oravecz-szöveg olvasójának elvárásait is befolyásolhatják, ezt a hatást pedig a két eseménysor közti számos tematikus hasonlóság csak még jobban felerősíti. A gőzgép megvásárlásának ötlete mind Móricz, mind Oravecz szövegében a falun kívülről érkezik, és (talán ettől nem teljesen függetlenül) a közösség gyanakvását, rosszallását vonja maga után.

„Honnan van joga erre egy csécsi picis kis gazdának? – kérdezi a narrátor az *Életem regényében* – Az embernek megáll az esze. [...] Sajnos... a falu nem hiába hallgatott, morgott, gyanakodott és várta a fordulatot...”

„És ez a csodamasina egy egyszerű falusi parasztember tulajdonában! – kiált fel Oravecz elbeszélője. – Ez

a szajlaiak számára legalább olyan elképesztő, szédítő volt, mint maga a sosem látott, ördögös szerkezet”⁸

A gőzgépvásárlás a falusiak szemében jócskán túlmutat a konkrét eseményen, számukra alig fölfogható határátlépésként, a létező és legitimnek tekintett társadalmi rend megsértéseként értelmeződik. Móricz szövegében ez az összefüggés szövegszerűen is megjelenik, a későbbi tragédia kiindulópontja ugyanis – az elbeszélő kissé nyakatekert visszaemlékezése szerint – valamiféle sorssal való szembezállás, vagyis konkrétan az, hogy Laci felhagyott a paraszti létmóddal, Móricz Bálint pedig közreműködött ebben: „Ezt is valósággal maga provokálta ki a sorsból. A sógorát kilódtítja a paraszt életből, s az öt év múlva már mint okleveles gépész komendálja neki a nagy tippet, hogy venni kell egy ócska lokomotívot, azt vele kell kireparáltatni, venni hozzá adósságra egy új cséplőgépet s felvállalni az egész Alföldet.”⁹

A gépvásárlás konkrét tervét mindkét esetben egy falun kívüli utazás készíti elő, ennek tényét mindkét szöveg külön is rögzíti (Móricz Bálint esetében Szegedre, Árvai János esetében a szomszéd uradalomba), amit egy hangsúlyosan személytelen, a falun kívülről érkező szöveges megerősítés követ. Móricz Bálint egy Józsitól érkező levélből, Árvai János pedig kedvenc lapjából, a *Magyar Gazdából* értesül a lehetőségről; amely lapból pedig – mintegy a cséplőgépfiasító előképeként –, eddig is kétes értékű (például a cukorrépa termesztése) vagy felforgató inspirációkat szerzett. Idősebb János, János apja számára a *Magyar Gazdából* származó információk egyértelműen valamiféle archaikus és mágikus tudás megsértésének, szentségtörésnek tűnnek: ¹⁰ „Kivált a vetőgép borzolta fel az idegeit. Azt mondta Jánosnak, rá ne vigye a földre, mert abból baj lesz, nem kel majd ki a mag, mert a gép, a sok vas megrontja, aztán nézhetnek majd, nem lesz élet, nem lesz kenyér, de talán még vetőmagnak való sem. Búzát szerinte kizárólag kézzel szabad vetni.”¹¹

Idősebb János babonás félelmeiben válik explicité a gép és természet eredendő – és idősebb János számára redukálhatatlan – szembenállása: a falu világán kívülről érkező gép nemcsak azért fenyegető, mert az ember és az általa megművelt „természet” közé ékelődik be, s így mintegy megrontja a földművelés révén már interiorizált, természetesként megélt kapcsolatot, de azért is, mert semmibe veszi és felülírja a paraszti gazdálkodás évszázadok alatt kimunkált szokásrendjét, visszamenőleg is felszámolva az idősebb generáció szakértelem-privilegiumait.

A gépvásárlást – mintegy az események jelentőségét hangsúlyozandó – mindkét szövegben hosszas tervezgetés, előkészítés előzi meg. Móricz Bálintot először még sikerül lebeszélni a tervről, mégis olyannyira rabjává válik az ötletnek, hogy míg Pesten a cséplőgép ügyeit intézi, elhanyagolja jól jövedelmező vízimalmát,

így az a jégzajlásban (holott többször figyelmeztetik is, hogy ki kéne vágni a jégből a malmot) javíthatatlan károkat szenved.¹² János pedig – eddigi szokásától eltérően – sem idősebb János, sem Barczai sógor tanácsát nem kéri ki, inkább falun kívüli és technikai médiumok által közvetített forrásokból tájékozódik: „Utánaolvasott, megérdeklődte, lelevelezte a gyárral, osztott-szorzott, összeadott-kivont”.¹³

A gépvásárlás mind Móricz Bálint, mind István esetében annyira formabontó lépés, hogy részletes indoklásra szorul. Míg Móricz Bálint a szöveg szerint „realitás nélküli, virtuskodó ember”,¹⁴ aki „állandóan valamilyen versenyben élt, ha mással nem önmagával”,¹⁵ Istvánt „nem csak az eredendő szerzési vágy hajtotta, immár külső indítéka is volt, hogy még ne akarjon megállni, hogy ne érje be annyival, amennyije van”,¹⁶ vagyis a gyerekei öröksége miatt aggódik.

A gép idegenségét, integrálhatatlanságát, és főként a vállalkozás extrémítását hivatottak érzékeltetni a gép hazaszállításával kapcsolatos nehézségekről szóló – mindkét esetben rendkívül részletes – beszámolók. Mind a Móricz-, mind az Oravecz-szövegben vasúton (az ipari társadalom jellemző szállítóeszközén) érkezik a szállítmány, mindkét esetben kölcsönökrökkel igyekeznek hazahúzni (vagyis a vállalkozás annyira meghaladja erejüket, hogy önerőből még hazaszállítani sem tudnák), és mindkét lokomobil azonnal a sárba ragad (mintegy rögtön jelezve a szerkezetek és a falu infrastruktúrája közti inkompatibilitást).

Az *Ondrok gödre* narrátora behemótként, vagyis szörnyként nevezi meg a szerkezetet, amely meglepően beszédes metaforának bizonyul: a behemót a hatalom, az erő, valamint a hiábavaló harc szimbóluma, vele szemlélteti az Úr Jóbnak az Úrral szembeni lázadás szükségszerű bukását. A behemótként aposztrófált gép a bibliai szöveghely¹⁷ értelmében nem az ember, hanem az Isten irányítása alatt áll, valódi funkciója pedig éppen nem az ember segítése, inkább lázadásának letörése.

Az *Ondrok gödre* elbeszélésének egyik legszórakoztatóbb jelenete a gőzcséplőgép bevonatása a faluba, és a falusiak géppel kapcsolatos reakcióiról szóló beszámoló. A szöveg precízen osztályozza, hogy a falusiak egyes csoportjai (talán aktuális társadalmi helyzetüktől sem függetlenül) hogyan viszonyulnak a veszedelmesnek tűnő látványossághoz:

„Az első fordulókör még csak kiálltak az otthonlévők az útra, a kapuk elé, és onnan nézték a furcsa szerkezetet riadalommal vegyes kíváncsisággal. A másodikkor a férfinem ráérő legénykorú tagjai már eléjük is mentek, a gyerekek meg már félúton, Külső-Rácfalun várták, majd csapatba verődve tisztas távolságból követték őket. Volt, aki mind a két alkalommal kijött.”¹⁸

A gép már az első pillanatban felborítja a falu megszokott életét, néhányan fékevesztett kíváncsiságukban

a falu szokásrendjében extrémításnak számító cselekedetekre ragadják magukat: „Némelyikük még a kapura is felmászott, hogy többet, jobban lásson, és csak akkor ugrott le, mikor András többszöri figyelmeztetés után ostorral megfenyegette.”¹⁹

Megint mások pedig mintha egyenesen valamiféle közösségi eseményként élnék meg a gőzcséplő birtokbavételét, amelyben a „részvétel” ténye, illetve az esemény szemlélése önmagában is értékkel bír: „Az agyafúrtaabbak a patak felőli oldalra mentek kukucskálni, ahol senki nem törődött velük. A mederből kúsztak fel a kerítéshez, bár onnan az ólak, a kazlak közein át kevesebbet, vagy jóformán semmit sem láttak.”²⁰

Az ormótlan rakománnyal küszködő ökrös fogat, nyomában a katasztrófát jó előre megsejtő, kíváncsiságát legyőzni mégis képtelen, és helyenként már-már karneváli felvonulásra emlékeztető tömeggel; később pedig a tetőről és a szomszédos dombokról leskelődők csoportja mintha Lucretius híres képének szárazföldre adaptált változatát vinné színre: „Mily jó biztos partról nézni, amint a vihartól / Zajló tenger habjaiban más küzd a veszéllyel”²¹

Az események spektákulum- vagy látványosságjellegét Oravecz szövege külön is kihangsúlyozza: „Az első nap valósággal valami rendkívüli vásári mutatványhoz hasonlított. Legalábbis ami a közönséget illette. A falu apraja-nagyja ott tolongott az Árvai-szögben. Már akinek volt hozzá mersze természetesen, vagy akinek a kíváncsisága felülmúlta a félelmét.”²²

Montaigne a Lucretius-metaforát értelmezve kiemeli, a hajótörés nézője a távolságtartás képességének köszönhetően vészelteti át biztonságban a vihart, életét tehát annak a máskülönben haszontalan tulajdonságának köszönheti, hogy képes néző lenni. A természet, úgy tűnik – teszi hozzá Montaigne –, a kevésbé kockázatos jutalmazza, hiszen élvezettel honorálja távolságtartását. Márpedig aligha kétséges, hogy az érdeklődés – az újdonság erején túl – erre, a falusiak szemében feleslegesen vállalt kockázatra, a jó eséllyel bekövetkező katasztrófára irányul, Oravecz szövege legalábbis végig hangsúlyozza: a falusiak jelentős része veszélyforrásként tekint a gőzcséplőre.

„[...] számosan, kivált lányok, asszonyok, otthon maradtak, vagy a határba mentek a dolgukra, és valahányszor meghallották, hogy felbúg a távolban a cséplőgép, összerándultak, és sietve keresztet vetettek. Az élte-sebbségek, főként a bigottak közt olyan is akadt, aki szentül hitte, hogy János az ördöggel cimborál, és a lokomobil első füttyére rémületében elbújt az erdőben, és csak hosszas keresgélés után talált rá és hozta haza a családját. Először Teréz is nagyon félt. Az első nap ki sem lehetett csalni a házból”²³

A lucretiusi konfiguráció, és különösen annak blumenbergi olvasata, mely „a hajótörés nézővel”-t általában a határszegés ősmetaforájaként magyarázza

– különösen megvilágító erejűnek tűnik az *Ondrok gödre* tüzesgéppel kapcsolatos fejezeteinek értelmezésekor (jobban belegendolva még Móricz Bálint hibájának valódi motivációját is épp olyan pontosan fedi fel, mint János határátlépésének általános karakterisztikáját): „*Ami az embert a nyílt tengerre hajtja, egyúttal természetes szükségleteinek határát is meghaladja. Így küszködik az emberi nem természetlenül és hiábavalóan, emésztí fel életidejét kicsinyes gondok közt, mert nem tartja be birtokának célját és határát, mert már azt sem tudja meddig fokozhatja valódi élvezetét.*”²⁴

Blumenberg értelmezésében tehát a tenger egyrészt „*az emberi vállalkozások természet adta határa*”, másrészt „*a kiszámíthatatlanság terepe, amely nem ismer törvényeket és dacol minden tájékozódással*”²⁵ A gőzgép vásárlása innen olvasva aligha értelmezhető másként, mint a határok hibás, végiggondolatlan kiterjesztéseként, vagyis a lucretiusi „hajóút bűnének” modern változataként. Megfontolásra érdemes körülmény, hogy az *Ondrok gödre* szövege háromszor is tengerhez hasonlítja Szajlát: már a bevezető rész negyedik mondata kiemeli, hogy Szajla területén egykor tenger volt,²⁶ az Ondok gödre völgyét – bevégezvén a „tenger” nyomainak eltüntetését, éppen az „első Árvaiak” tisztítják meg a „bokortengertől”,²⁷ István pedig közvetlenül a gép felrobbanását követő fejezetben – mintegy Szajla régmúltjának és egyszersmind saját tengeren túli jövőjének lucretiusi nézőjeként – a szajlai vidéket képzelettel egyelőre kimerevített, békés, mégis hátborzongató tengernek: „*Akárha valami különleges tengert látott volna, amelynek mozdulatlanul állnak tüllszerű, leheltefnom hullámai. Ez volt az érzése, neki, aki még sosem látott semmilyen tengert, viszont annál többet olvasott róla. De, mint mindig, ugyanakkor bele is borzongott kissé, felállt tőle a szőr a karján, mert a látványban volt valami megmagyarázhatatlan, titokzatos, fenyegető, nem evilági.*”²⁸

Csak hogy míg a lucretiusi vállalkozó (vagy inkább kalandor) a földművelés biztos talaját elhagyva a szárazföldön kívül keresi a veszélyt, a gép (amelyben jelen esetben szintén víz a fő veszélyforrás) a faluba magába importálja azt.

Az első időszakban úgy tűnik, a falusiak által megsejtett fenyegetés mégsem fordul katasztrófába, János legalábbis uralni látszik a gép körüli eseményeket. Belátván saját és saját világának korlátait, szaképzett (falun kívüli) gépészt szerzöttet, ugyanakkor igyekszik a gép működtetését a falu szokásaiba integrálni: először rokonságának bátrabb férfitagjai segítenek az üzemeltetésben, később pedig a faluban amúgy is szokásban lévő kalákarendszerben végzik a munkát.

A gőzcséplőgép csak fokozatosan fordul gazdája ellen, és kezdi el saját, embertől független logikáját érvényesíteni: János – anélkül hogy észlelné – kényszerpályán halad. Mivel a vállalkozás teljes embert kíván,

s így kivonja Jánost gazdasága többi területének irányításából, kénytelen a gépet bérbé adni – amint a szöveg fogalmaz „*előbb, mint tervezte*”.²⁹ Géppel kapcsolatos tevékenysége ettől kezdve egyre kevésbé a termelő munkára, mint inkább a haszonszerzésre irányul (mégis jellemző, hogy alig termel többet, mint a hitel aktuális törlesztőrészele). Mivel azonban néhány éven belül konkurens cséplőgépek jelennek meg a környéken, a vállalkozó, aki a szervezés, üzemeltetés „gondjait” addig levette János válláról, felmondja a bérletet, így „*János [...] kénytelen volt megint kézbe venni a dolgot, megint az élére állni, vállalni minden gondját-baját, ideje, ereje részét ismét annak szentelni.*”³⁰ A gép tehát nem csupán ad, el is vesz.

A cséplőgép tulajdonképpeni felrobbanása első ránézésre pusztán István pillanatnyi figyelmetlenségének, hibájának következménye, a fenti értelmezések logikáját követve azonban sokkal inkább egy János számára kivédhetetlen gazdaságossági kényszerrel, valamint egy már-már sorsszerű eseménysorozat szerencsétlen eredményével, így – közvetve – a gép fölötti autoritás (démoni, mágikus) problémájával hozható összefüggésbe.

A gép gazdaságos üzemeltetése érdekében János lemond a biztonságról, és a Rimaszombatról hozott gépészt, a „*tanult, vizsgázott szakembert*”³¹ saját fiára, Istvánra cseréli, aki „*se pénzébe nem került, se részt nem kért*”.³² István ugyan sok mindent ellesett a korábbi gépésztől, de – mint Teréz később felhívja rá János figyelmét – nem tanulta a szakmát, és „*papírsinca róla*”.³³

Amikor János – belátva a vállalkozás fenntarthatatlanságát – úgy dönt, a következő cséplési szezon kezdetén megpróbál megszabadulni a csak gondjait szaporító géptől – mintegy a móriczi fiaskó chiasztikus párhuzamként –, gép és természet nyíltan is János ellen fordul. Az események katasztrófába torkolló, megoldhatatlan és irányíthatatlan láncolata tulajdonképpen két nagyon is „*természetes*” balesettel kezdődik: az öreg Gyakos kezét megharapja egy disznó, és mivel nem mossa ki rendesen a sebet, vérmérgezés következtében meghal; ebből adódóan a gyerekei nem tudnak behordani időben, így a szezon és János gépének legutolsó cséplése már a cséplés „*rendes idején*” túlrá, szeptemberre halasztódik.

A másik, ha lehet, még profánabb előzmény Kapcát Józsi, a fűtő balesete, aki ellen már egyenesen saját teste fordul; azért nem ellenőzi rendesen a vízszintet, mert hasmenése van – a narrátor reflektál is a két esemény közös kiváltó okára: „*annyiszor kellett még szaladnia, hogy nemhogy megnézte volna végre a vízszintet, de már a vízre sem bírt gondolni, mert belőle is majdnem víz jött*”.³⁴

Teréz és János a cséplőgépészetet lezáró, összegző beszélgetésében szembesül azzal, hogy a kaland eredmé-

nyeképpen, melynek végső célja a földvagyon gyarapodása lett volna, földet kénytelenek eladni, a megromló gépek értéke ugyanis még a hitel fennmaradó részét sem fedezi. János azonban képtelen belátni, hogy nagyravágyásában végső soron saját maga állította föl a számára uralhatatlan konstellációt:

– *De az István vállán nyugodott a felelősség. Ő volt a gépész.*

– *Gépész?! Nem volt ő soha gépész, csak kend tette meg annak, mert spórolni akart. Kend a gazda, kendé volt a felelősség.*

– *Akkor meg Kapcát Józsi a hibás, aki a fűtő volt. Mért nem nézte meg azt az izét, ami a vizet mutatja?*

– *[...] Az csak azt csinálja, amit mondanak neki.³⁵*

Teréz érvelése megvilágító erejű: az olyan, „falun kívüli” és az iparhoz kapcsolódó fogalmak és feladatok, mint a „gépész”, „fűtő” (szemben a „gazda” kifejezéssel és feladatkörrel) a falun belülről és a mezőgazdaság világa felől nem szabályozhatók. Vagyis – idézhetjük újra Blumenberg Lucretius-kommentárját – „*A hajóút [vagy a hiteltől történő a gőzcséplőgép-vásárlás] büne önmaga büntetésévé lesz a félelem révén, mellyel a roppant hatalmak töltik el az embert, kiknek magát kiszolgáltatta [...]. Hogy ilyen erővel nem léphet szövetségre, azt abból a hiábavaló igyekezetből is láthatja, mellyel őket megigézni s lecsendesíteni igyekeznek – »mindhiába, mert a hatalmas örvény a halálos mélybe rántja így is«³⁶*

Utazás, pénz

Ezek a hatalmak, eszközözök vagy médiumok sok tekintetben meghatározzák a *Kaliforniai fűrj* egyes eseményeinek dinamikáját is. Bengi László és Bednics Gábor kitűnő McLuhan-kommentárjukban³⁷ McLuhan médiakoncepciójából elsősorban azt emelik ki, hogy a kanadai médiatudós szerint még az olyan, „természetesnek” tűnő és a hétköznapi életben technikai apparátusként ritkán reflektált közegek is, mint a pénz, a ruházat vagy a közlekedés is a nyelv feltételezett mintájára, vagyis valamely emberi készség vagy képesség helyettesítésére, pótlására vagy fokozására jöttek létre. A folyamat – ahogy az *Ondrok gödrében* is láttuk – mintegy szükségszerűen vezet oda, hogy ezek az eszközök (vagy médiumok) megalkotják saját világukat, eszközlétük önálló létté válik, s ennek révén képesek tárgyasulni „alkotójukkal”, az emberrel szemben, aki ezután gyakran képtelen interiorizálni őket; és bizonyos esetekben csaknem annyi energiát kénytelen az előnytelen hatások elhárítására fordítani, mint amennyire az előnyös hatások révén szert tesz.

A *Kaliforniai fűrj* is szép számmal kínálhat példákat e McLuhan megfigyelés alátámasztására, és nem csupán a fő narratív szál esetében (hogy tudniillik az Árvai családnak – pénz hiányában – éppen Szajlát kell elhagynia ahhoz, hogy később Szajlán gazdálkodhasson), amely ellentmondásban nem nehéz felismernünk a pénzre alapozott gazdaság ember ellen fordult és egyre inkább önmagáért való jellegét. Vagyis konkrétan azt, hogy a pénzkeresés mint tevékenység maga is jelentős költségekkel jár, így egyrészt nagy arányban emészti föl a megtermelt vagyoni javakat, másrészt pedig (ennek ellensúlyozására) épp olyan szélsőséges önmegtartóztatásra kényszeríti – jelen esetben – Árvaiékat, ami elől tulajdonképpen menekültek.

Mindez pedig szintén szükségszerűen vezet ahhoz az Árvaiék által sokáig szintén reflektálhatatlan folyamathoz, hogy a hazautazáshoz és az otthoni gazdálkodás megkezdéséhez szükséges anyagi javak minél hatékonyabb megszerzése egyre magasabb fokú integrációt igényel tőlük, ami viszont egy ponton túl már újra csak a hazautazás gátjaként jelenik majd meg. A paradoxont csak elmélyíti, hogy a regény logikája szerint még Amerikában sem lehetséges a mezőgazdaságból elegendő pénzt összegyűjteni ahhoz, hogy önálló mezőgazdasági vállalkozásba kezdhessenek, így István pontosan az általa vágyott tevékenységgel kényszerül felhagyni, és az iparban, valamint a bányászatban kénytelen elhelyezkedni.

A most következőkben tehát elsősorban amellet igyekszem érvelni, hogy az ehhez hasonló, a különböző közegek, testkiterjesztések okozta apóriák mind mikro- és makroszerkezeti szinten a regény meghatározó alakzataiként értelmezhetők, valamint hogy ebben a folyamatban a pénzkeresés mellett, ám azal szinte mindig összefüggésben, elsősorban az utazás, a közlekedés különböző eszközei és technikai, és ezen helyváltoztató aktusok Oraveczre jellemzően hiperrészletes leírásai kerülnek kulcspozícióba. Fel-tűnő, és végső soron a kulturális idegenség nyelvi lenyomataiként érthető az is, hogy a regényben szereplő „amerikás” magyarok minden olyan kifejezést, szöveget, kulturális szokást, amit az Államokban ismernek meg, valamiféle furcsa, torzított angol – és a szövegben dőlt betűvel szedett – kifejezéssel jelölnek. Tipikusan ilyenek a közlekedési eszközök megnevezései: truck, káré, bejckli, motorbejckli, elevátor, de talán jellemező az egyik első idegen szó, melyet István megtanul, a „muffolás” kifejezés is, amivel a helyi magyarok (véltetőleg tévesen) az ’új munkahely érdekében történő költözés’ jelölik (holott a „muff” ige jelene a mai angolban inkább ’elrontani’, ’elszalasztani a lehetőséget’).

Már a *Kaliforniai fűrj* első jelenetében is utazás közben találkozunk Árvaiékkal, abban a pillanatban, amikor óceánjárójuk befut a New York-i kikötőbe,

majd a vizsgálatokat követően komppal hajóznak át New Jerseybe, hogy aztán vonatra szállhassanak. Ebből a jelenetből nem csupán azt a szimbolikusan értelmezhető eseményt érdemes kiemelniünk, hogy a város zaja, hatalmas és nyomasztó épületei annyira megremítik, olyan szorongással töltik el őket, hogy elmulasztják megcsodálni a föléljük tornyosuló Szabadságszobrot, mint inkább azt, hogy István, akinek célja a pénzkereset, első amerikai cselekedetként pénzkiadásra kényszerül (tudniillik az utazásért). *„Amint elszakadtak a parttól, a legközelebbi fedélzetkorlát mögé sorakoztak, és onnan bámulták a vizet, a várost. István közben egyszer a zsebébe nyúlt, és markát kinyitva szemügyre vette az imént kapott, újfajta aprópénzt is, amelylyel most találkozott, mert most fizetett első ízben dollárral.”*³⁸ Az István markában lévő pénzérme, amely a szó literális értelmében is István testkiterjesztéseként tűnik fel, mintegy prolepszisként jelzi a későbbi csereügyletek egyenlőtlen, előnytelen voltát: István dollárt ad ki, és helyette aprópénzt kap.

Magát Istvánt is „eszközként” szituálja az első vonatútón kísértő rémálma, amelyben azért nem léphet be az Egyesült Államokba, mert eltitkolta, hogy egy gyerekkori baleset következtében hiányzik az egyik hüvelykujja, s így „testi fogyatékosá” vált. Vagyis az álomban éppen az a testrésze, a szembeforduló hüvelykujja hiányzik, amely az antropológusok egybehangzó véleménye szerint azért érthető az ember evolúciós fejlődésének, emberré válásának egyik legfontosabb állomásaként, mert az eszközhasználatot, vagyis a testkiterjesztést teszi lehetővé.³⁹ A regény később kifejtendő sajátos „körkörös” szerkezetéből mintegy logikusan következik azonban, hogy a rémálom tartalma, egy kissé meglepő és mediálisan is terhelt transzpozíció révén végül mégis valóra válik: Imruskának, aki az amerikai hadsereg tagjaként harcol a németek (vagyis a szövetségi rendszer áttétein keresztül tulajdonképpen saját hazája ellen) egy repeszdarab viszi el jobb hüvelykujját, és ez mintegy mechanikailag teszi számára lehetetlenné, hogy kapcsolatba lépjen szüleivel, akik – véli Imruska – az önidentikusként tételezett kirográfia képességének elvesztését automatikusan fizikai életveszélyként értelmeznék: *„Mást meg nem akart megkérni, hogy írjon helyette. Még azt hitték volna itt-hon, hogy a végét járja, azért irat mással. Mindenesetre majd meg kell tanulnia bal kézzel írni.”*⁴⁰ Ez utóbbi megjegyzésből mindenekelőtt az tűnik fel, hogy Imruska, nem lévén kétkezi munkás, kezét már nem elsősorban a testi erejét kiterjesztő eszközök és gépek interface-ének tekinti, mint inkább szellemi képességeinek, pontosabban nyelvi megnyilvánulásainak protéziseként. Jellemző az is, hogy Imruska ezen hiányosságát István akkor sem teszi szóvá, amikor az kölcsönkéri a motorját, pedig a narrátor külön kiemeli, a hüvelykujj hiánya „némiképp megnehezítette a ké-

zifék használatát”.⁴¹ A kezekhez kapcsolódó események mellesleg más tekintetben is könnyen jelentéssé tehetőek a regényben: Imruska tanárának, Paulovics atyának kedvenc büntetése a „körmös”, Istvánéé pedig – mivel úgy találják, Amerikában a munkások is jobban öltözöttek, mint otthon az urak, a kezek állapotából igyekeznek meghatározni, vajon a körülöttük lévő társadalmi osztályhoz tartozhatnak. (Anna panaszkodik is, mikor Stevie autószerelő lesz, hogy immár ketten ülnek majd olajos kézzel az asztalnál.)

A fizikai távolságok költséghatékony áthidalása fel-tűnően gyakran jelenik meg problémaként a regényben, a közlekedési és szállítóeszközök (hajók, vonatok, teherautók, liftek) nem csupán drágák, kényelmetlenek és (különösen Anna szemében) veszélyesek, de azáltal, hogy menetrendjüket nem tudják Istvánék befolyásolni, s így uralhatatlanok számukra, a család mindennapi életét, együttléteit is szabályozzák és korlátozzák; István ezért Toledóban arra törekszik, hogy fizikailag is közel kapjon szállást a munkahelyéhez, így a szajlai viszonyokhoz hasonlóan gyalog jár-hasson munkába. Ebből adódik, hogy a regény egyik legszórakoztatóbb, ugyanakkor legmeghatóbb fejezetében, amely István kerékpárvásárlását meséli el, még nem munkaeszközként, mint inkább szórakozási eszközként tekintenek a bejicglire, és Anna is pontosan ezért ellenzi a kerékpár megvásárlását:

*„Hogy jut eszébe? Honnan venne rá pénzt? Meg akarja vonni a szánktól a falatot? Az biztos nagyon drága. De ha potom pénzért vesztegetnék is, akkor se pocskelhatjuk ilyesmire. Meg mindek az kendnek? Hova menne vele? Az öntödébe? Itt van egy köhajtásnyira. Vagy csak úgy szaladgálna vele? Passzióból? Mikor? Mikor éjszaka, nappal alszik. Mikor meg nappalos, alig van érkezése az itthoni teendőkre is. Vagy kirándulni akar vele? Piknikölni? Magában, nélkülünk? Vagy minket is ráültetne? De, hogy, hisz azon csak egy személynek van hely. Nem, nem engedélyezem! Szó se lehet róla. Ezt nem engedhetjük meg magunknak.”*⁴²

Látható, hogy az egyes közegek vagy testkiterjesztések nem egyszerűen a saját logikájukat követik, de bizonyos pontokon egymás ellenében is hatnak (a bejicikli a folyton spóroló Árvaiék számára túl sok pénzbe kerül, és – mint István hamarosan megtapasztalja, arra is hajlamos, hogy megrongálja István egy másik testkiterjesztését, a ruháját, ami aztán újabb pénzt emészt föl. (A család tulajdonképpeni feladata a közegek közti helyes egyensúly megtalálása volna). Ezzel az értékeléssel, hogy tudniillik a bicikli inkább *szórakozási* eszköz, és olyan testkiterjesztés, mely más, hasznosabb, céljuk szempontjából fontosabb eszközöktől von el forrásokat, végül István is kénytelen egyetérteni, ezért (Anna elől gondosan titkolva) saját *szórakozásának* (napi két sör) forrásait csoportosítja át a bejicikli megvásárlására úgy, hogy hat hónapon ke-

resztül minden nap elteszi a sörré (vagyis a szórakozásra) félretett pénzt, és helyette inkább vizet iszik. Hogy a kerékpár hirdetésére mégis csak egy újabb közvetítőn keresztül, a szintén „elsikkasztott” sörpénzből vásárolt helyi újságban bukkan rá, rendkívül szórakoztató igazolása annak a gyakran idézett mcluhani megfigyelésnek is, miszerint „minden médium tartalma egy másik médium”.

A mai olvasó számára egyszerre komikus és megható, de az eszközök logikájából tulajdonképpen egyenesen következik (és István otthoni, gőzgéppel kapcsolatos tapasztalataitól sem független), hogy István pontosan tisztában van gép és ember ilyen összekapcsolódásnak korlátaival és veszélyeivel: a megvásárlás után csupán hazatolja a kerékpárt, ráülni nem mer, nehogy balesetet okozzon, tudja, hogy csak komoly gyakorlat és rendszeres edzés révén válhat képessé arra, hogy „uralja” a gépet.

A közlekedési eszközök meglepő módon még az identitás kérdéseivel is összefüggésbe kerülnek: abban a jelenetben például, amikor Imruska a szó legszorosabb értelmében vett identitásválságba kerül, azaz, mivel csúfolják, nem akar már többé magyar lenni, és ezért megszökik otthonról, Bözsikét, aki a keresésére indul, éppen egy *káré* üti el, és tulajdonképpen ez a baleset veszi rá az addig hajthatatlan Imruskát, hogy (apja kerékpárjának vázára ülve) mégis hazamenjen magyar szüleihez.

A toledói időszakban, ahogy Anna előre látta, a kerékpár valóban csupán István passziójának céljait szolgálja, de nem annyira a szó 'kedvtelés', mint inkább 'szenvedély' értelmében, István ugyanis megfelelő mennyiségű szabadidő hiányában csakis ennek segítségével tud kijárni a határba, ahol nem csupán az amerikai mezőgazdasági folyamatokról kap képet (itt lát először aratócséplőgépet, azaz Combine-t), de némileg ellentmondásos módon ezek a kerékpáros kirándulások emlékeztetik ittlétük paradox céljára, a hazatérés feltételeinek megteremtésére: „*Otthon utoljára gyerekkorában feküdt így le a búzában [...] kényelmesen elnyúlt a száraz tövével a kissé nyirkos, de kemény földön [...] nézte az eget, az ég alvadt kékjét, és azt kérdezte magában attól, akit ott fent tudott, hogy ad-e majd neki ilyet, arat-e ő még a magáiban, lesz-e neki kalásza, örölnék-e az ő búzájából lisztet, sült-e abból kenyér.*”²⁴³

Arra, hogy a bejicglire a kedvtelésen túl is jól használható, valódi testkiterjesztésként, azaz közlekedőeszközként tekintsenek, csak Santa Paulában kényszerülnek rá, jellemző módon István egyik hibájának következményeként, István ugyanis úgy jelentkezik olajbányásznak (helyesebben olajmunkásnak),⁴⁴ hogy nem számol azzal, állandóan változó, de lakhelyüktől mindig távoli munkahelyeken kell majd dolgoznia, így családjával is csak hetente egy nap lehet együtt. A problémát István azon ötlete oldja meg, hogy he-

tente kétszer haza- és visszabiciklizik, így képes függetleníteni magát és intim, családi életét a munkásszállító teherautó menetrendjétől.

A motorbicikli megvásárlására – amelyre azért van szükség, mert az az új fűrótorony, ahol István dolgozik, kerékpárral nem megközelíthető – ezzel szemben már a kezdetektől a családi kapcsolattartás eszközeként ad Anna engedélyt: „*Belátta, hogy cserébe megint többet kap belőle, könnyebb lesz az élete, a gyerekeknek pedig hét közben is van apjuk, és nem csak két, hanem kéhetente minden nap, mert a motorbejicgli magától megy, és gyorsabb is, úgyhogy olyankor mindennap hazajöhet.*”²⁴⁵

Hogy a motort a regény szereplői is egyértelműen István testének és személyiségének kiterjesztéseként tekintik, jól mutatja, hogy kollégái innentől kezdve csak „motoros” Steve-ként emlegetik. Miközben azonban motorbejicgli egy ideig tökéletes megoldást nyújt arra, hogy István gyakrabban láthassa a családját, elveszti annak lehetőségét, hogy egyik legkedvesebb szórakozásának, a természetjárásnak hódoljon. Különösen fájdalmasan érinti, hogy a motor zaja elijeszti a kaliforniai fűrt, azt a madarat, amelynek hangjában István különleges örömet leli, és amelynek felbukkanásait transzcendens jelentésekkel ruházza fel (például az apja halála után, de a Wheeler-kanyon-beli ranchhez, későbbi farmjához is egy albínó fűrt követve jut el). Jellemző, hogy a bajba jutott, törött lábú fűrszűrését is a motorozás egy nagyon is profán kényszerpihenőjében hallja meg, amikor vizelhetnékje támad, és pontosan egy ugyanilyen kényszerű megállás során pillantja meg azt az akácot is, amely paradox módon fölkelti a honvágyát. A motor birtoklása azonban végül nem valamely hiány pótlékává, hanem konkrét gazdasági előnnyé válik István számára, és ténylegesen is segíti elhelyezkedését: „*inkább megpróbálom át-kérni magamat a helyi karbantartókhoz. [...] Könnyebb munka. Hogy motorbejicglim van és mozgékony vagyok, tán még kapnak is rajtam.*”²⁴⁶

Bár jelen dolgozatban nincs mód részletesebben is kifejteni, fontosnak tartom legalább utalni arra, hogy a kerékpár és a motorbicikli, azáltal hogy ciklikus mozgás segítségével valósítanak lineáris helyváltoztatást, végső soron az önmagába visszatérő körkörös⁴⁷ és a fejlődéselvű lineáris⁴⁸ időfelfogás közötti feszültséget is képes lehet színre vinni, és mint ilyen, akár az egész regény értelmezéséhez is termékeny keretet biztosíthat. Nem csupán Istvánnak a kerekekkel, tengelyekkel, hajtóláncokkal és ékszíjakkal kapcsolatos már-már természetellenes érdeklődése (és ezek pontos működésének igen részletes leírásai), és nem is csupán István beosztása (a fűróféj élezése, amely szintén a körkörös mozgást alakítja át lineáris mozgássá) támaszthatja ezt alá, de mindenekelőtt az Árvai család fokozatos, ám megállíthatatlan távolodása egy ciklikus, vagyis mezőgazdasági kultúra felől egy fejlődéselvű, vagyis ipari

kultúra felé. Az a korábban jelzett ellentmondás, miszerint a mezőgazdaságból nem lehet elég pénzt keresni, hogy az ember önálló mezőgazdasági tevékenységet folytasson, arra utal, hogy ilyesmire csak akkor van mód, ha az ember az öröklési láncolat tagjaként jut hozzá a termőföldhöz. Mivel azonban János, István apja kitagadta őt, kénytelen kiszakadni ebből a körforgásból, azáltal viszont, hogy kiszakadt, a visszatérés esélye is megszűnt számukra. A sors és a közvetítő közegek vagy közlekedési eszközök iróniája az, hogy István csak egy iparilag előállított, lineáris mozgásra tervezett eszköz segítségével találhat rá arra a helyre, a Wheeler- [kerek] kanyonra, ahol mégiscsak visszatérhet a mezőgazdálkodás ciklikus rendjébe, még akkor is, ha ez a visszatérés pontosan az eredetileg ter-

vezett, Magyarországra történő visszatérést teszi kétségessé. Ahogyan azonban a mezőgazdaság ciklikus világába csupán a lineáris iparosodáson keresztül vezethet vissza az út, a fejlődéselvű iparosodás is kitermeli a maga körkörös mozgásait: az olajtornyokban végső soron csupán azt az üzemanyagot termelik ki, amelynek segítségével a munkások megközelíthetik munkahelyüket, például egy olajtornyot. ■ ■ ■

Mészáros Márton (1977): irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem adjunktusa, a FISZ elnökségének tagja.

JEGYZETEK

- 1 HORVÁTH Árpád, *A tüzesgép: Fejezetek a gőzgép történetéből*, Budapest, Táncsics, 1963, 69.
- 2 MÓRICZ Zsigmond, *Életem regénye*, Budapest, Szépirodalmi, 1959, 155–156.
- 3 SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 43–46.
- 4 Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, Gingko Press, 2013.
- 5 Az „etető” kifejezés, ahogyan a „bekapja” is, arra utal, hogy a gépet valamiféle lényként képzelik el.
- 6 ILLYÉS Gyula, *Puszták népe*, Budapest, Szépirodalmi, 1962, 256.
- 7 MÓRICZ, *i.m.*, 151.
- 8 ORAVECZ Imre, *Ondrok gödre*, Pécs, Jelenkor, 2007, 179. (A továbbiakban OG.)
- 9 MÓRICZ, *i.m.*, 151.
- 10 Tulajdonképpen a *Magyar Gazda* mint a tömegkommunikáció, információátadás új médiuma is áthágja a tudás átadásának „ciklikus” rendjét.
- 11 OG., 59.
- 12 MÓRICZ, *i.m.*, 153.
- 13 OG., 179.
- 14 MÓRICZ, *i.m.*, 151.
- 15 Uo.
- 16 OG., 178. István problémáját szorosan véve szerelmi vágya okozza: „hiszen javakorabeli ember még, és Teréz sem öregasszony, még kívánják egymást”.
- 17 „Avagy semmivé teheted-é te az én igazságomat; kárhoztathatsz-é te engem azért, hogy te igaz légy? És van-é ugyanolyan karod, mint az Istennek, mennydörgő hangon szólasz-é, mint ő? Nézd csak a behemótot, a melyet én teremtettem, a miként téged is, fűvel él, mint az ökö. Nézd csak az erejét az ő ágyékában, és az ő erősségét hasának izmaiban! [...] Csontrjai érczsövek, lábszárai, mint a vasrudak.”
- 18 OG., 181.
- 19 OG., 182.
- 20 Uo.
- 21 Titus LUCRETIUS CARUS, *A természetről*, II, 1-2, Budapest, Kossuth, 2010, 34.
- 22 OG., 183.
- 23 Uo.
- 24 Hans BLUMENBERG, *Hajótörés nézővel*, Budapest, Atlantisz, 2006, 32.
- 25 Uo., 9.
- 26 „[Szajla] úgy keletkezett, hogy ugyanazok a bolygómélyi erők, amelyek létrehozták a Mát-rát, a miocén tenger eltűnte után itt megelégedtek annyival, hogy helyenként csak felnyomták a visszamaradt üledékes feneket [...]” OG., 7.
- 27 OG., 70.
- 28 OG., 224.
- 29 Uo., 185.
- 30 Uo., 208.
- 31 Uo., 210.
- 32 Uo.
- 33 Uo., 230. Az olyan bürokratikus eljárások, mint a „vizsga”, vagy a papírral igazolható tudás mindig a falun kívüli világgal hozhatók összefüggésbe; János, és a falubeliek általában, saját munkájuk során nem tulajdonítanak neki különösebb jelentőséget.
- 34 Uo., 217.
- 35 Uo., 229.
- 36 ldézi: BLUMENBERG, *i.m.*, 32.
- 37 BEDNANICS Gábor, BENGI László, *In rebus mediorum: Amikor az írástudó McLuhant olvas*, Prae, 2002/1-2.
- 38 ORAVECZ Imre: *Kaliforniai fűrj*, Pécs, Jelenkor, 2012, 8. (A továbbiakban KF.)
- 39 (Itt talán elég újra emlékeztetnünk McLuhan Kittler által is elemzett médiatörténetének egyik leginkább szubverzív megfigyelésére, amelyben az eszköz- és médiahasználatot a csupán öncsonkítás árán magunkhoz kapcsolható „protézis” metaforájával írja le.)
- 40 KF, 509.
- 41 KF, 536.
- 42 KF, 138.
- 43 KF, 234.
- 44 Mivel Anna aggódik, hogy István a föld alatt fog dolgozni, István az angol és a magyar megnevezés közti különbséggel érvel: „Csak magyarul hívják bányászatnak, angolul nem is az a neve.” KF, 238. Az érvelés a *Harmonia Caelestis* híres jelenetének kifordítása:
- „– Ezt ügyesen csináltad, kisunokám. Hort, das ist wirklich schön, einen richtigen Hort zu besitzen... (Hort jelentése tudniillik németül: kincs, mentsvár, menedék.) Menedék! Jól van, fiacskám.
- Nincsen jól, ómama, semmi – motyogta apám, aki megint kizárólag fáradt volt –, ez itt, ómama, ez az egész, ez az egész magyarul van.” ESTERHÁZY Péter, *Harmonia Caelestis*, Budapest, Magvető, 2000, 584.
- 45 KF, 496.
- 46 KF, 560.
- 47 Vö: ZSINKA László, *Az európai történelem historiográfiái alapvonalai*, Grotius, 2012; Mircea ELIADE, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa, 1993.
- 48 Vö: Aleida ASSMANN, *Az innováció feltételei a kultúrában*, ford. SCHULCZ Katalin, Orpheus, 1994/2-3/, 181–190.